

„Régebben még a fiúk voltak, a fiúk, hogy minek fiúzol, ráér az még, ott az iskola, hát minden szülő attól fél, pláne ha lánya van, hogy teherbe esik, és akkor annyi az iskolának. Megtörténhet. Ha az ember nem vigyáz. Főleg ezért. Meg ne igyatok. Mondjuk az ivászat az most már nem annyira, szerintem most már keményebbre gondolnak.” (23 éves érsekújvári főiskolás lány)

A vizsgálat kezdetén felállított hipotézisünk helytálló volt. A Szigeten a fiataloknak valóban az a csoportja van jelen, akiknél hangsúlyozottabban jelennek meg az élettervezés újszerű elemei, azok az elemek, amelyek az ifjúsági korszakváltás és a piacgazdaság egyenes következményeiként jelennek meg a mai magyar társadalomban.

Dudik Éva

Roma gyermekkor a Partium területén*

Dolgozatunkban a roma gyerekek problémakörét egy speciális bevándorló csoport sorsán keresztül szeretnénk megvilágítani, illetve arra a kérdésre keressük a választ, hogy mennyire segíti az új társadalmi környezetbe való beilleszkedést az az ambíció, ami a bevándorlók vállalkozása mögött áll. Először bemutatjuk azt a régiót, amely etnikailag vegyes volta miatt alkalmas arra hogy a térséget – mint a tengert a csepp – képviselje, majd a cigányság régióbeli helyzetét és a cigány gyerekek iskolai sikertelenségének hátterét vázoljuk, végül egy esettanulmányt szeretnénk bemutatni a cigányság egy kiemelkedően levő rétegéről és annak problémáiról. Az empirikus elemzés során a network- analízis szemléletét is alkalmaztuk, amely a nemzetközi szakirodalom alapján úgy tűnik, adekvát megközelítése a bevándorlók társadalmi integrációjával foglalkozó kutatásnak.

A Partium

Kelet-Közép-Európa egyik, eddig kevésbé vizsgált régiója a ma három ország területén fekvő Partium. Dolgozatunk egy hosszú távú, a térség társadalmának mai helyzetével foglalkozó kutatás része.

A „Partium” (1. ábra) elnevezés egy olyan történeti- földrajzi egységet jelöl, amely a Kárpát-medence utóbbi félévezredes történelme folyamán kiterjedését és politikai tartalmát változtatta ugyan, de látens szellemi-kulturális egysége számos társadalmi jelenségben kitapintható. Területének történeti magja Bereg, Szatmár, Közép-Szolnok, Kraszna, Bihar, Zaránd és Arad vármegye. Jogilag évszázadokig hol az önálló Erdélyi Fejedelemség, hol a Magyar Királyság része volt, majd az I. világháborút lezáró, és a történelmi Magyarország területének közel kétharmadát a szomszédos államokhoz csatoló Párizs környéki békék után az új államhatárok három darabra szabdalta: nyugati része Magyarországhé maradt, nagy kiterjedésű keleti része Romániáé, északi része először Csehszlovákiáé, majd a Szovjetunióé, s jelenleg Ukrajnához tartozik.

A jól művelhető területei révén komoly mezőgazdasági, valamint a különböző szerepű tájegységeket összekötő útvonalai miatt kereskedelmi jelentőséggel bíró Partium a 20. században perifériára szorult. A Szovjetunióban a legtávolibb, délnyugati határcsücsöknek számított, aminek megszerzése csak katonai jelentőségű volt; Románia nyugati határán részben a főváros

* A Kozma Tamás vezette Kisebbségi oktatás Közép-Európában című OKTK kutatás (A.1551/IV/98) eredményei alapján készült tanulmány születését elősegítette a Kozma Tamás vezette kutatócsoport : Illés Péter, Pető Ildikó és Ugrai János.

és a nemzeti jellegű iparvidékek messzesége, részben pedig a magyar lakosok arányának nagyságából eredő, negatív diszkriminációra épülő nemzetiségi politika okozta az új területek szisztematikus elhanyagolását. A Magyarországon maradt kicsiny terület viszont az elcsatolás drámai következményeivel szembesült: a térség hagyományos ipari, gazdasági és kulturális központjai (Arad, Nagyvárad, Munkács) és az azokat összekötő vasútvonalak a határokon túlra kerültek. Így egyfajta torzoként kiszakadt a működést, fejlődést ösztönző gazdasági-társadalmi vérkeringésből, s különböző gazdasági és politikai okok miatt évtizedekig elhanyagolta a magyar állam is. A trianoni döntést követően tehát az egykor gazdaságilag kifejezetten értékes területet egy olyan határ szakította szét, amely különböző módon ugyan, de mindenhol máig kihatóan megakasztotta a fejlődést. E negatív következmények sorában valószínűleg az első helyet foglalja el az itt élők súlyos szegénysége és szakképzetlensége.

1. ábra: A Partium

A régiónak napjainkig meghatározó vonása a rendkívüli etnikai gazdagság: a magyarok mellett – csak a népesebbeket említve – románok, ukránok, ruszinok, cigányok, zsidók, szlovákok lakják. A gazdasági hátrányok ellenére az etnikumok igen sikeres és hagyományosan konfliktusmentes együttélése jellemző, Európa más hasonló helyzetű régióival szemben semmilyen villongás vagy összeütközés nem tapasztalható itt.

A nyugati kereszténység és az ortodoxia határán fekvő vidék felekezeti sokszínűsége is kivételes. A Partium földrajzi magja lényegében egybeesik a Tiszántúli Református Egyházkerület Trianon előtti területével. Erdéllyel együtt ezen a vidéken hódított legnagyobb teret a reformáció. Ezzel együtt jár Partium lakosságának hagyományos felekezeti toleranciája, aminek jelképei lehetnének a települések központjában egymás mellé épített templomok is. Nem

véletlen ez, hiszen a Partium éppen az Erdélyi Fejedelemséghez tartozott, amikor Európában először (1568) ebben a térségben iktatták törvénybe négy bevett vallás szabad gyakorlásának jogát. Az ellenreformációt követően Erdély mellett itt maradt a legerősebb, de továbbra sem kizárólagos a reformáció, s ennek következménye pl. a felekezeti heterogám házasságok nagyobb aránya.

A 20. században a régió három különböző országhoz tartozó része jelentősen elszakadt egymástól gazdasági fejlettségi mutatók, a szociális biztonság mértéke és a politikai kultúra tekintetében. Az ezredfordulóra a magyarországi részek helyzete lett a legjobb, az Ukrajnához tartozó területeké pedig a legnehezebb. Ez a többtényezős szintkülönbség magyarázza a régióban igen jelentős mértékű migrációt, amelynek egyik főszereplője a térségben a kelet-európai rendszerváltozások következményeként fellazuló határokat tömegesen átlépő cigányság.

Jelen tanulmányunkban először a régió cigányságára vonatkozó legfontosabb adatok és a szakirodalom alapján általános képet szeretnénk adni a problémáról, majd az empirikus anyag elemzése során bemutatjuk kutatásaink első eredményeit.

A cigányság a Partiumban

A cigányság tömegei által lakott területek periférikus, határmenti régiók. Mint ahogy a tematikus térkép is mutatja, a cigányság döntő többsége az észak-keleti országrészre, illetve Dél-Dunántúlra koncentrálódik. Míg az ország észak-nyugati részén alig 6%-uk él, több mint egyharmaduk az ország északkeleti részén lakik. Itt nem ritka az olyan település, amelyben az arányuk 60% fölötti.

A volt keleti tömb országaira az erőltetett szocialista iparpolitika miatt egészségtelen és egyoldalú urbanizáció volt jellemző, ami a hagyományosan mezőgazdasági térségek fontosságát leértékelte, s a tanult, ambiciózus embereknek az ipari centrumok és a főváros felé áramlását segítette elő. A településpolitikai különösen az aprófalvas (1000 lakos alatti települések) térségek sorsát pecsételte meg, és végső soron bizonyos térségekben szukcessziót, azaz a lakosság lassú kicserélődését eredményezte. Emellett fontos rámutatnunk, hogy a cigányság tömegei az ún. zárt határok mellett tömörülnek, ugyanis a volt szovjet tömb országaiban az országok között minimális, a Szovjetunió felé szinte lehetetlen volt az átjárás, és a rendkívül szigorúan őrzött határok hermetikusan elzárták egymástól a két ország lakóit. Ez tovább növelte ezeknek a vidékeknek az elszegényedését. A zárt határok melletti térségek évtizedekig semmilyen élő gazdasági kapcsolatban nem voltak egymással. A 80-as évek második felében felvirágzó feketekereskedelem, amelybe a 90-es években a cigány lakosság bekapcsolódott, már a politikai rendszer hanyatlásának volt köszönhető. Ezekben a határmenti aprófalvas térségekben alacsonyak a jövedelmek, az iskolázottsági szint; a települési önkormányzatok pedig szegények, általában fizetésképtelenek.

A cigány tanulók arányában nem csupán térbeli különbségek vannak, de jelentős eltéréseket tapasztalhatunk településtípusok szerint is. A cigány tanulók jelentősen alulreprezentáltak a nagyvárosokban és fölülreprezentáltak a községekben. A nagyvárosokban 20 százalékos a cigány tanulók aránya, a községekben 56 százalékos. Minél kisebb egy település, annál magasabb az ott élő cigány tanulók aránya.⁴ A Partium területén többnyire kisebb települések találhatók, a cigány lakosok aránya is igen magas.

⁴ Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (1996) Cigány tanulók az általános iskolában. In: *Cigányok és iskola*. Budapest, Oktatáskutató Intézet.

Oktatási rendszerek találkozása a Partiumban

A magyar oktatási rendszertől a romániai és az ukrán rendszer is különbözik. Romániában az oktatási fokozatok és iskolatípusok is eltérnek a magyar változattól. A kötelező iskoláztatás 16 éves korig tart, mely a tízosztályos oktatást foglalja magában. Erre a szakaszra épül a középiskolai rendszer, mely líceumi és szakiskolai keretekben zajlik. A líceumi oktatás kétlépcsős: első fokozata az általános iskola IX–X. osztályait, a második fokozat az egyetemre előkészítő 11–12, vagy 11–13 líceumi éveket foglalja magába. A líceumoknak két típusa van, a 4 éves általános képző (reál ill. humán tagozatos) valamint a négy-öt éves szaklíceumok. A magasabb szintű szakképzés a líceumi tanulmányokat követő egy-kétéves szakosító és mesterképző iskolákban; az alacsonyabb szintű szakképzés a nyolcadik osztály elvégzése után két-hároméves; a IX. és X. osztályban szakosodó tanulók számára pedig egy-kétéves szakiskolákban, valamint a munkahelyei képzéskeretében, egy-hároméves időtartalmú szakképesítő tanfolyamokon zajlik. E szerkezet folytonosan módosul, például a nemrégiben elfogadott új oktatási törvény szerint ismét a nyolc osztály szabja meg a kötelező iskolavégzés határát.⁵ Ukrajnában a három osztályt öt osztályos alsóközépfok követi, amelynek végén a tanulók négy alaptantárgyból vizsgáznak. Erre épül a kétéves középiskola, vagy a hároméves szakmunkásképzés, vagy négyéves érettségit adó technikum. A technikumból és középiskolából főiskolára és egyetemre mehetnek a tanulók.

A cigányság iskolázottsága a Partium területén

Ami a romániai cigányok iskolai végzettségét illeti, az 1992-es romániai népszámlálás hivatalos adatai szerint a 12 éves vagy annál idősebb népességben a cigányok aránya 0,28%. A felsőoktatásban, líceumban és technikumban elhanyagolható a cigányok aránya; szakiskolai végzettséggel rendelkezik a cigányok 0,4 százaléka, általános iskolai végzettséggel a 2,9 százaléka és négy osztályos elemi iskolai végzettsége van vagy írás-olvasást tanfolyamot végzett a 96,6 százalékuk. Románia többi nemzetiségéhez hasonlóan jelentősen le vannak maradva a cigányok az iskolázottság terén. A cigányok kb. egyötöde írástudatlannak minősül, (21,5%), míg más kisebbségeknél (pl. magyarok, németek) egy százalék körüli ez az adat.⁶ Az ukrán cigányok iskolai végzettségéről nincs pontos adatunk, de annyi már látható, hogy még a romániai adatoknál is alacsonyabb az iskolázottságuk.

A Partium magyarországi részén, Hajdú-Bihar megyében 1992-ben a cigány népesség aránya 4,93 százalék volt, míg Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 10,43 százalékos volt, ami a 1960-as adatokhoz képest két és fél szeres emelkedést jelent a térségben. A cigány tanulók aránya a cigányság demográfiai jellemzőinek köszönhetően fölülmúlja a cigány lakosság arányát: Hajdú-Bihar megyében, 1992-ben 7,12 százalék volt, míg 1970-ben csak 4,76 százalék. Ugyanez Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, 1992-ben 13,53 százalék volt, míg 1970-ben 10,17 százalék. Ami a Partium ukrainai részét illeti (Bereg, Ung, Ugocsa), a cigány lakosság szórványosan helyezkedik el, arányuk 9,31 százalék.

Empirikus elemzés: a bevándorló cigányság

Vizsgálataink során először arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a Partium egymással országhatárokkal elválasztott részei között, ahol eddigi tapasztalataink szerint a népesség igen

5 Varga E. Árpád (1996) A nemzetiségek iskolázottsága Romániában. *Statistikai Szemle*, LXXIV, 4. sz.

6 U. o.

intenzív kapcsolatrendszere és migrációja jellemző, van-e egyáltalán a cigányok körében vándorlás; majd meg kellett találnunk ennek a vándorlásnak a célpontjait, s ezek után következhetett az átvándorolt családokra jellemző szubkultúra megismerése és a gyerekek iskolai karrierjének feltérképezése. Az egyes kutatási fázisokhoz más-más módon közelítettünk: kvantitatív és kvalitatív módszereket egyaránt alkalmaztunk: iskolaigazgatókat, cigányszervezetek vezetőit, tanulókat kérdeztünk meg, interjúkat és megfigyelést végeztünk cigány családoknál. Ezt a módszertani sokszínűséget a kutatott probléma bonyolultsága indokolja. Alább összefoglaljuk első eredményeinket és meghatározzuk a további kutatás irányát.

Kutatásunk során azt tapasztaltuk, hogy a partiumi cigányság belső társadalmi differenciáltsága jóval nagyobb szélsőségek között mozog, mint a térség bármely más etnikumáé. A skála a sátoros vándorló és a többi etnikumtól elzárkózva élő, vagy az utcákon fogyatékos gyermekeikkel kolduló csoportoktól a kifejezetten gazdag üzletemberekig terjed. A különböző életmódú családokból származó gyerekeknek másként alakul az iskolai pályafutása, hiszen a vándorló vagy kolduló gyerekek többnyire nem látogatják az iskolákat. Azokra a cigány gyermekekre, fiatalokra kívánunk koncentrálni, akiknek szülei az elvándorlás kockázatát is vállalva próbálnak kitörni a helyzetükből, akik a Partium Ukrajnához vagy Romániához tartozó részeiből érkeztek a magyarországi részre. Interjúink és a terepen végzett megfigyeléseink által bemutatjuk az ún. zenész cigányok világát. A zenész jelző ezúttal nem egyszerűen egy foglalkozást jelöl, hiszen sokuknak van a zenélés mellett más szakmája is, hanem a cigányság egy rétegének szubkultúráját és sajátos identitást, ami által a cigányság más részeitől is erősen elhatárolják magukat. Ez a réteg hatékonyabb normái, fegyelmezettsége, ambíciói segítségével képes másként élni, mint a cigányéletformát folytató tömegek.

A bevándorlás

Interjúalanyaink elmondása szerint a bevándorlás okai között első helyen nem a jobb anyagi előmenetel reménye, hanem a kisebbségi létben elszenvedett sérelmek szerepeltek. A Romániából 1989-ben érkezettek politikai menekülteknek mondták magukat, a román titkosrendőrség zaklatásairól számoltak be, mert magyarnak vallották magukat, nem beszéltek románul, gyerekeiket magyar iskolába járatták, valamint nem kívántak belépni a kommunista pártba. Egyik idősebb beszélgetőpartnerünk elmondta, hogy a legnagyobb vád ellene korábbi hazájában az volt, hogy nyilvános szórakozóhelyen hazafias magyar nótákat húzott. A térségben a jelenlegi formájában igen fiatal, alig egy évszázada fennálló román államban nagy politikai súlyuk van az etnikai arányoknak, s a magukat magyarnak valló, csak a magyar nyelvet beszélő cigányokra évtizedeken át hatalmas politikai nyomást, időnként fizikai erőszakot gyakoroltak, hogy a statisztikák eredményeinek javítása céljából románnak vagy cigánynak vallják magukat a népszámlálások alkalmával.

Egyik, Ukrajnából származó huszonéves beszélgetőpartnerünk elmondta, hogy a 1980-as évek végén akkor még a Szovjetunióban, az ukrán iskolában minden reggel meg kellett hallgatniuk a cigány és a magyar gyerekeknek a következő kioktatást: „*Milyen kenyeret esztek, magyart vagy ukránt? Meglátjátok, jön még rátok idő, mint a zsidókra!*” Emiatt a magyarok és a cigányok között erős szolidaritás alakult ki. Beszélgetőpartnereink elmondták, hogy volt munkájuk, az ott megszokott igen szegényes átlagnál nem éltek rosszabbul. Az egyikük pl. szabómester volt, aki több embert irányított és megbízható, jó munkaerőnek ismerték. Az áttelepült családok azonban életszínvonal-emelkedésről számoltak be, és utólag is helyesnek ítélték meg kivándorlásra vonatkozó döntésüket, s ez a később útra kelők számára is vonzó volt.

A bevándorlás első nagyobb hulláma már az 1980-as évek végén megindult. Azonban a határok fentebb említett zártsága miatt az útlevelek, engedélyek megszerzése reménytelen volt egy egész család számára, így a törvényes formák megkerülésével a bevándorlók a „zöld határon” szöktek be az országba nagyobb tömegben Romániából. Nem volt ez veszélytelen, ahogy egyikük elmondta, első alkalommal a román határőrök elfogták, összeverték, a haját kopaszra nyírták, ami cigány ember számára igen nagy szégyen. Később Romániában enyhültek a külföldre utazás, sőt a kitelepülés adminisztratív akadályai. Ukrajnában viszont ma is igen jelentős anyagi háttér és összeköttetések szükségesek akár az útlevél megszerzéséhez is, ezért az áttelepültek többsége romániai. A kilencvenes évek közepétől már nagyon kevesen vándoroltak be. Ennek oka, hogy a román és ukrán állam politikájának kemény és nyílt kisebbségellenes, elnyomó jellege megszélidült. Természetesen mindkét országban vannak xenofób pártok, de nem kormányalkotó erőként. A kivándorlás méretének csökkenését magyarázza az is, hogy a mobilabb családok tömegei már eltávoztak, az ott maradtak sokan küszködnek ugyan anyagi és megélhetési gondokkal, de tudják, hogy segítő kapcsolatok nélkül, nincstelen bevándorlóként Magyarországon sem boldogulnának. Emellett a magyar állam a romániai és ukrainai magyar szervezetek nyomására megnehezítette az áttelepülés adminisztratív feltételeit. Ezen szervezeteket létrehozó értelmiség ugyanis nem látja a probléma megoldásának, ha több millió magyar (a magyar cigányokat is beleértve) elhagyja jelenlegi lakóhelyét.

A bevándorlást megelőzően a legtöbb interjúalanyunknak ideiglenes, gyakran fekete munkavállalás révén volt ismeretük Magyarországról. Meséltek olyan családokról, akik pl. Ukrajnából jelenleg is csak ideiglenes feketemunkára jönnek át, pl. egy-egy lakodalomba, vagy üdülőhelyre zenélni. Az áttelepülés előkészítésében nagy jelentőségük van a határon átnyúló rokon kapcsolatoknak. Egyik interjúalanyunknak a keresztszülei laktak Magyarországon, ők segítették át őket az érkezés utáni első hónapok nehézségein. Egy háziasszony elmondta, hogy népes családja mellett egyszer hetekig látott vendégül egy frissen bevándorolt kilenctagú rokon családot. Ezek a teherbíró kapcsolatok elengedhetetlen előfeltételei a bevándorlásnak. Nyilvánvaló, hogy magyar nyelvismeretük, itteni helyzetismeretük, információik is megkönnyítették a bevándorlásukat.

Az ambiciózus, feltörekvő zenész cigányok körében a 90-es évek első felében általános volt a kivándorlás, csak az nem vállalkozott rá, akinél valamilyen komoly akadály merült fel (pl. fogyatékos gyermek, gyermektelenség). Ezek az emberek a kivándorlást egyfajta befektetésnek fogják fel a következő generáció jövőjébe, s ahol nincs vagy nem életképes a következő generáció, ott szükségtelennek látják megtenni ezt a lépést.

Vizsgálatunk első lépcsőfokában a térség cigányok által igen sűrűn lakott, elszegényedett falvaiban kutakodtunk bevándoroltak után, s azt láttuk, hogy ezek a települések egyáltalán nem számítanak célpontnak, annál inkább a régió nagyobb városai. A megkérdezettek elmondták, hogy az elmúlt tíz év alatt sokan első lépcsőben ezekbe a városokba (Debrecen, Nyíregyháza, Hajdúszoboszló), majd Budapestre, ill. külföldre (Németország, Kanada) mentek tovább. A Partiumból való továbbvándorlás oka minden jel szerint az, hogy a magukat sorsdöntő lépésre szánó családok számára ez a Magyarországon belül hátrányos helyzetű térség nem tartogat elég érvényesülési lehetőséget.

A Partium magyarországi városaiba bevándorlók számára olcsó lakásbérleti lehetőség csak a slumosodó belvárosi környezetben érhető el. Ezeknek a romló állagú belvárosi polgári bérházaknak a lakásai egyébként elég nagy alapterületűek is a kiterjedt családok számára, ami különösen azért fontos, mert nappal a gyerekeken kívül az egész család otthon van, minthogy a zenészek esténként dolgoznak. A lakásbelső tiszta és rendezett, a cigányság tradicionális kultú-

rájának megfelelő élénk színekkel és túldíszítettséggel. A használt és szegényes, de rendes bútorzat mellett feltűnő a modern technika (hi-fi berendezések, televíziók, mobil telefonok stb.) dominanciája és folyamatos, egyidejű működtetése a lakásban. Az emeleti lakásban a családdal lakó kutya szabadon mozog. A tárgyi környezetben tehát egyszerre fedezhetők fel a cigány kultúra hagyományos elemei és a modern társadalmak fogyasztási cikkei.

A kultúra: ami változik, és ami nem

A kitörni akaró zenész cigánycsaládokban megfigyelhető, hogy céljaik megvalósításában hatékony normák segítik őket. A családi együttműködést szigorú és a cigányság más rétegeitől eltérő tartalmú erkölcsi alapelvek szabályozzák. Interjúalanyaink fegyelemsértésnek tartják a lerészegedést, a rendszeres alkoholfogyasztást és a kimaradozást. A nevelés eszközeként - a szigorú szabályok és a szankciók mellett - a személyes példaadást és a nagycsalád gyermekeket kísérő figyelmét tartják. Ezekben a körökben elfogadhatatlan a tizenéves lányoknak a cigányság más rétegeiben megszokott, igen korai és gyermekvállalással járó párválasztása. A kultúrakutatók szerint az ilyen és ehhez hasonló gyakorlat háttérében általában a két gyermek korai gyermekkorban történő összehozatala és végső soron a poliandria és a társadalmi apaság ősi intézménye áll, azonban a zenész cigányság körében az apa kilitének szigorú számontartásával és határozottan monogám házasságfelfogással találkozunk. Ennek megfelelően a lányok házasságkötésig megőrzött tisztaságának fontos szerep jut. Egy 22 éves lány anyja pl. hangsúlyozta, hogy a lányának még nem volt partnere. A társadalmi töke- elmélet szerint ez a magatartás a szerepfelfogások és a tapasztalatok kapcsolatrendszerhez kötöttségén alapul, attól, hogy a fiatalok milyen lehetőségek közül választhatnak egy-egy döntés alakalmával, tehát végső soron itt a cigányság más rétegeitől való elszigetelődésnek köszönhető. A párkapcsolatokat még a fiúknak is határozott fegyelmi korlátok között engedélyezik, pl. nem maradhatnak ki esténként. Ezekben a családokban a gyermekek házasságban születnek, míg a cigányság egyes rétegeiben a lányok nagy része leányanyaként szül.

Bár a megkérdezettek idősebb generációja kiemelte, hogy nem szólnak bele a fiatalok párválasztásába és nem alkalmazzák a gyermekkorban eldöntött házasságkötés szokását, mégis elvárásuk, hogy a zenész cigány zenész cigánnyal házasodjon, és nem szívesen engedik be a családba a nem zenész cigány ill. magyar család sarját. Ebből látszik, hogy a belülről erősen tagolt, rétegzett cigány társadalom az egyes rétegeken belüli endogámiával próbálja védeni nem csupán a megszerzett anyagi státusát, hanem - a többtől nagyon is sok szempontból finoman cizelláltan különböző- kultúráját. Ez az endogámia – amely megfigyelésünk szerint náluk mindenféle társas kapcsolat létesítésének alapelve – azonban nemcsak a negatív hatásokat szűri ki, hanem akadályává válik annak, hogy ezek az emberek eltérő társadalmi státussal rendelkezőkből álló ún. multiplex kapcsolathálózatok tagjaivá válhassanak. (A kötések zártságára való ezen törekvés korlátozza a nyitást a magasabb státusú rétegek felé is, továbbá a különböző információk megszerzését illetve az iskolarendszerben való előrejutáshoz vagy az állásszerzéshez felhasználható bizonyos technikák elsajátítását is.)

Amikor az után érdeklődtünk, hogy mi magyarázza stabil normarendszerüket, kiderült, hogy a családi szubkultúra sajátosságainak és átörökítésének tudatában vannak, azt válaszolták, hogy „*mi is így láttuk*”, „*ebben a családban így van*” stb.

A vallásosságnak a bevándorolt zenész cigány családban fontos szerepe van. Az az ötvenes generáció, amely Magyarországon a szocializmus évei alatt a leginkább elvallástalanodott, vallásosságát és egyháziasságát büszkén vállalja. Természetesen ebben a kisebbségi létnek is szerepe van, hiszen a felekezethez tartozás és az anyanyelv előző hazájukban fontos azonosulá-

si pontok voltak számukra. A gyermekek templomba, hittan órára járatása a nevelés része. A Partiumban egyébként is gyakori jelenség, hogy egy-egy cigány közösség sikeresen küzd meg problémáival katolikus és protestáns egyházi kezdeményezések, szervezetek segítségével. A zenész cigányoknál alacsonyabb státusú rétegekben – akiknek a közösség önmagába való bezártsága és a társadalom más rétegei felé mutató külső kapcsolatok hiánya miatt nincs önérdékvényesítő képességük – sokszor a napi gondok megoldásában való gyakorlati segítséggel, a tanulmányok elkezdésére vagy folytatására való – nem egyszer materiális – motiválással, illetve pl. szakképzés megszervezésével az életminőséget hatékonyan javító folyamatok indultak el.

A nemi szerepfelfogások tekintetében jól látható eltérések vannak a generációk között. Az ötvenes éveiben járó pionír generáció tagjai a tradicionális nagycsalád szerepmmodelljeit testesítik meg: a családfő erős tekintélyen alapuló, és a családanya családot összetartó, gondoskodó, az apai szigort enyhítő szerepét. Egy családapa pl. elmondta, hogy felnőtt fia nem mer rágyújtani a jelenlétében. A fiatal felnőttek körében a nők szerepazonosulása azonban kifejezetten bizonytalannak tűnik, a hagyományos családanya-szerep a többgenerációs összefogás, a gyermekintézmények igénybevétele révén félig kiüresedett, az alacsony iskolai végzettség miatt pedig az önmaguk kiteljesítésére is szolgáló munka nem létezik az életükben. A fiatal férfiak helyzete a családokban apáról fiúra örökített zenész mesterség miatt sokkal stabilabb, az apai viselkedés a házon belül és kívül egyaránt mintaként szolgál számukra. A zenélés nemcsak biztos kenyérkeresetet, hanem becsületet, tartást is ad számukra, a családban büszkén mutogatják a fellépéseikről készült újságcikkeket, fotókat.

A ruházzkodás generációs eltérései feltűnőek, de nem térnek el a hasonló nívón élő nem cigány népességtől. A középkorúak egyszerű, tiszta alsó-középosztályi ruházata még erős rétegkötöttséget hordoz; a fiatalok drága, divatos, sportos öltözképe már nem.

A generációk viszonyát ideálisnak és példásnak értékelik, azonban jól kitapintható az életfelfogások különbözősége. Az idősebbek takarékos, sokszor visszafogott, a nagyobb célok érdekében lemondásra is kész életszemléletével szemben áll a fiatal felnőttek fogyasztói orientációja: a ruházzkodás, a technikai és szórakoztató cikkek terén. Ez teljesen általános jelenség a posztkommunista Magyarországon a nem cigány népességben is.

A családi kötések fontossága abban is megnyilvánul, hogy a hétköznapi tevékenységben a generációk rendszeresen kooperálnak, pl. a nagyapák mennek el a gyermekekért az óvodába és az iskolába. Ez a segítségnyújtás azonban nemcsak az egy háztartásban élő generációkra vonatkozik. A szélesen értelmezett, többgenerációs nagycsaládban erősek a rokoni kötelékek, szorosak az érzelmi kapcsolatok, előfordul a rokonok tartós vendéglátása is. A rokoni kapcsolatot tartják a világban szétszéledt családtagokkal is. A be- illetve a továbbvándorlásról, annak irányáról hozott döntéseket is befolyásolják a rokoni kapcsolatok.

Mobilitás iskola nélkül?

Az iskolai pályafutás szempontjából érzékelhető bizonyos mértékű előrelépés a generációk között, de ez nem felel meg annak a jelentős társadalmi méretű változásnak, ami a nem cigány lakosság körében az utóbbi évtizedekben végbement, és Magyarországon a 90-es években már a felsőfokú oktatás tömegessé válását eredményezi. Az általunk megismert zenész cigányok, noha ambiciózusabbak és határozott lépéseket tesznek a társadalmi felemelkedés érdekében, mégsem emelkednek ki iskolázottság szempontjából más cigány rétegek közül. Az alsó középfok késedelmes befejezése és a középfokú továbbtanulás elmaradása jellemzi őket. Ennek okaira keressük a választ az iskolai karrier részletes bemutatásával.

A bevándorló szülői generáció még nem rendelkezik alsó középfokú (8 osztályos) végzettséggel. Értékrendjükben egy jó mesterség bírása többet ér a magasabb iskolai végzettségénél. Gyermkeik tanulmányi pályafutásáról adott beszámolóik azonban jellegzetes ellentmondásokkal terhesek.

Az iskola előtti gyermekintézmények közül a bölcsőde igénybeviteléről egy Romániából áttelepült asszony beszélt. (Romániában nem volt gyermekgondozási szabadság, a fiatal anyának hamar munkába kellett állniuk a szülés után.) Beszámolt arról, hogy nagyon nehéz szívvel adta be gyermekét, aki nem is érezte jól magát, folyton sírt, így az anya hamarosan ott is hagyta munkahelyét. Terepmunkánk során azt tapasztaltuk, hogy a kisgyermekek óvodáskorukig a családjuk körében nevelkednek. A nagycsaládok élete örvénylik körülöttük, nincs számukra kialakított gyermekkörnyezet, a felnőtt világ tárgyaival játszanak, és részesei a felnőttek életének.

Az óvodáról már pozitív élményeket őriznek. Az óvónőkkel elégedettek, a kicsinyek kortársaiknál ügyesebbek a veseles és az éneklés terén. A cigányság más rétegeivel szemben a vizsgált családokban nem jellemző az a sokk, amit az iskolába kerülés, az iskola elvárásainak, követelményeinek elsajátítása okoz. A szülők gyerekeik tanulásának határozottan erős támogatásáról adnak számot, a lecke kikérdezéséről, s a szülői helytállást és a gyermeket dicsérő szép iskolai osztályzatokról (*„lányom szín kitűnő volt, a fiamnak is csak egyből volt rosszabb”*). A tanárok gyermekükhöz való viszonyát egyértelműen pozitívan ítélik meg, semmilyen negatív élményről, diszkriminációról nem számoltak be. Ezt annak tudják be, hogy a gyermekek mindig tisztán, ápoltan, felkészülve, teljes felszereléssel jelentek meg az iskolában és tisztelettudóan viselkedtek. A tanárok szerették a gyermekeiket, és ugyanezt tapasztalják az unokák esetében.

A felső tagozatos eredmények miatt azonban mégis éviszméltésekre kerül sor, a gyerekek kétéves három évvel később fejezik be a nyolcadik osztályt. Továbbtanulásról már szó sincs. A serdülőkorban a szülők akarata már nem bizonyul hatékonynak, vagy talán már nem is olyan erőteljes. (*„Hát meg nem tanulhatom helyette”*). Mindenesetre a felső tagozat kudarcairól nem szívesen beszélnek. A családok részéről nagy az elszántság, hogy a gyerekek megszerezzék az alsó középfokú tanulmányokat lezáró bizonyítványt, és a 8 osztály befejezését összességében sikernek értékelik.

A továbbtanulással kapcsolatosan a fiatalok pontos költség-haszonszámítást végeztek, amelyben a keresetkiesésen és a várható költségeken volt a hangsúly. A munka melletti tanulást kizártnak tartották. (*„Ó, fáradt vagyok én már akkor arra.”*) A tanulás révén várható felemelkedés, keresetnövekedés pedig egyáltalán nem vagy nagyon valószínűtlen tényezőként szerepelt ezekben a számításokban. Ez a tapasztalat megfelel annak, amit Boudon ír le az alacsony társadalmi státusú fiatalok továbbtanulási döntéseinek magyarázatával kapcsolatban.⁷ Jellemző adat a szubkultúra sajátos, sikerre vonatkozó nézeteket befolyásoló értékeiről is, hiszen a továbbtanulás elmaradását nem élik meg ezek a családok hiányként. Az abszolút szakképzetlenség egyébként is csak a lánygyermekek jellemzője, mert őket nem tartják alkalmasnak a zenész mesterségre. (*„Hogy énekeljen, ahhoz taníttatni kellene.”*) A szülők a lányokat feleség és anya szerepre készítik fel, amihez felesleges befektetés a magasabb iskolai végzettség vagy szakmaszerzés.

A fiúk sem formális oktatási keretek között tanultak szakmát, hanem a hagyományoknak megfelelően az édesapától lesték el, mintegy belenőttek a szakmába. A zenész cigányok családi

⁷ Boudon, Raymond (1981.) *The Logic of Social Action*. London-Boston-Henley: Routledge & Kegan Paul

szokása szerint már 4–5 éves korban kezébe adják a gyermeknek a hangszereket, hogy megmutatkozzon a tehetségük. (*„A másik fiamnak a kezébe adtam a hegedűt, hát úgy fogta, mint egy gádzsó [nem zenész, üzletelő cigány], na abból nem lett hegedűs, majd később rákapott a harmonikára.”*)

Összességében tehát elmondható az iskolai pályafutásról, hogy jellemző a gyerekek iskolai teljesítményének erőteljes felülértékelése, magasabb osztályzatokkal értékelése. Az iskolával szembeni attitűdök megváltoznak a felső tagozatban: gyakori az évismétlés, a túlkorosság, a dolgozók iskolájába kényszerülés, de az alsó középfokról való lemorzsolódás problémája már nem jelentkezett. A felmerülő gondokat a szülők a kamaszkor természetes velejárójának tekintették és tétlenül, a helyzetet elfogadva viszonyultak hozzá. Bár a gyerekek magaviselete nem lett deviáns az erősen fegyelmező családi hatás miatt, de az iskolai karrierjük, tanulási kedvük véget ért. Úgy tűnik, hogy ez a későbbiekben sem tér vissza. Biztató viszont, hogy az unokák jövőjéről beszélve már az egyetemi továbbtanulást sem tartják elérhetetlennek.

Akinek van munkája, és akinek nincs

A bevándorolt zenész cigányok munkaerőpiaci helyzete ellentmondásos. Elmondták, hogy bár minimálbérré vannak bejelentve, annak többszörösét keresik meg a borraivalókkal együtt. Erre az adózás és a járulékok kikerülése miatt kerül sor, ami a munkaadó és a munkavállaló pillanatnyi közös érdeke, de a munkavállaló jövőjére nézve kockázatos.

A teljesen szakképzetlen fiatal nők helyzete a legelőnytelenebb. A munkaügyi központ újra és újra elhelyezi őket munkásként, de a tanulatlan munkaerőre egyre kevesebb helyen van szükség. Egy fiatal nő elmondta, hogy a dohánygyárban kisebb balesetet szenvedett. Felgyógyulása közben lejárt a szerződése, így elbocsátották. Ez a helyzet és az ezzel járó kiszolgáltatottság gyanakvóvá és keserűvé teszi őket, munkakeresési kudarcaik mögött előítéletességet sejtjenek. A sikertelen munkakeresés és az emiatti tehetetlenség az a helyzet, amelyben a megkérdezettekben felmerült a diszkrimináció gyanúja. Az iskolai pályafutás alakulása szempontjából a fiatal nők jövőképeinek bizonytalansága, vagy jobban mondva a jövőre vonatkozó tervezés hiánya, a stabilizálódott várakozó alapállás feltűnő volt. Ennek magyarázatát abban látjuk, hogy a zenész cigány családok lányai erős családi illetve rokoni kapcsolathálóhoz tartoznak. Ugyanakkor nincsenek külső kötései más társadalmi státusúakhoz, emiatt nincsenek elképzeléseik az előttük álló cselekvési alternatívákról. Ellentmondásosnak tűnik, de árulkodó, hogy a legmerészebb reményeket azoknak a gyerekeknek a továbbtanulásával kapcsolatban fogalmazták meg, akik kivételesen egy magyar cigány vegyes házasságból születtek, s akiknek módjukban áll majd a nyitott kapcsolati háló forrásait felhasználni. A családok erős kulturális és környezeti elszigetelődése összességében tehát valóban forrása a hatékony normákra épülő szoros családi közösség kohéziójának, de ez a zártság a felfelé törekvés normái ellenére egyszerűen meg is bénítja egyes családtagok aktivitását, kezdeményezőképességét, mert tudásuk, információik csupán közvetlen környezetükből származnak.

Összefoglalás

Dolgozatunkban bemutattuk a cigányság térség társadalmába való integrációjának problémás pontjait. A kultúrák találkozása nyomán előállott rendkívül összetett helyzetet – mint láttuk – politikai nyomásra történő akkulturációval kísérelték meg megoldani. Az államszocializmus eszköztára volt ebben a sorban a legerőszakosabb, így nem véletlen, hogy összeomlása után óriási kivándorlás indult a cigány lakosság körében. A vándorlók mozgása, társadalmi státusuk és életmódjuk alakulása a térségben folyó társadalmi folyamatok fontos összetevője.

A kutatás során egyrészt érzékelhetővé vált számunkra a térségben élő roma népesség rendkívüli belső rétegzettség és kulturális sokszínűsége, másrészt arra is fény derült, hogy a különböző csoportokban egyaránt tapasztalható az iskolai végzettség alacsony foka. Ennek oka tapasztalataink szerint többnyire a továbbtanulással kapcsolatos kedvezőtlen döntés, amelyet a cigány tanulók még relatíve támogató iskolai és családi légkör esetén is meghoznak. Döntésüket a tanulók egyszerűen költség-haszonszámítással magyarázták, de e mögött nyilván a cigányságnak az iskolázottság értékével kapcsolatos kulturális tapasztalatai hiánya vagy bizonytalansága, az oktatásba való beruházás kockázatának túlértékelése, a jövőről alkotott elképzelések hiánya áll.

Dolgozatunkban a cigányság egy rétegének iskolai boldogulását befolyásoló környezeti tényezők érzékenyebb és igényes terepmunkát igénylő megközelítését kívánta bemutatni, ilyen módon hozzájárulva a cigánysággal kapcsolatos kutatások eredményeihez. Úgy véljük, hogy ez a szemlélet hozzájárulhatna a cigányság sorsát ténylegesen segítő oktatáspolitikai, társadalompolitikai programok kidolgozásához. Kutatócsoportunk további célja éppen az, hogy a régió etnikai kisebbségei körében az ilyen alapállásból igyekezzen feltárni az oktatási statisztikai adatok hátterét.

Pusztai Gabriella & Torkos Katalin

A neveléstudomány területén dolgozók véleménye a tudományos minőség mércéjéről és a kutatási infrastruktúra helyzetéről

A Központi Statisztikai Hivatal 1997 márciusában kérdőíves adatgyűjtést végzett a tudományos fokozattal rendelkezők körében. A közel 4000 válaszadó között 553 volt a valamilyen társadalomtudományi szakterületen fokozatot szerzettek száma, s ezen belül 89 fő a neveléstudomány területén minősítéssel rendelkezőké.⁸ Az adatok másodelemzése során ez utóbbi csoport sajátosságaira koncentrálnak, összehasonlítva válaszaikat a többi tudóssal, különösképpen a társadalomtudományi terület képviselőinek legfőbb jellemzőivel. Az elemzés során elsősorban a neveléstudomány egészének a helyzetére helyezük a hangsúlyt, hiszen az alacsony esetszám csak korlátozottan nyújt lehetőséget arra, hogy az egyes kérdésekre adott válaszok belső megoszlását is érzékeltessük.

A KSH által összeállított kérdőív a demográfiai és szociológiai háttérváltozók részletes feltérképezésén túlmenően különös figyelmet fordított a tudományos fokozattal rendelkezők élet- és munkakörülményeinek a feltárására, a tudományos karrier lépcsőfokaira és a tudományos teljesítmény mutatóira. A jelenlegi ismertetőben mindezen témakörök közül a tudományos munkával, a kutatási infrastruktúrával kapcsolatos véleményekre koncentrálnak, amely módot adhat a neveléstudomány területén fokozattal rendelkezők ezzel kapcsolatos értékrendjének, speciális jellemzőinek bemutatására.

A neveléstudomány minősítettjeinek 92,8%-a folytat jelenleg is tudományos munkát, amely érték mind a válaszadó tudósok egészére jellemző; átlagértéknél (84,6%), mind pedig a társadalomtudományi területen tevékenykedők (86,4%) magasabb valamelyest. Mindez összhangban van azzal, hogy az e területen minősítést szerzettek jelentős része az oktatás illetve a kutá-

⁸ Az elemzés „A neveléstudomány területén tudományos fokozattal rendelkezők társadalmi helyzete és szakmai pályafutása” c. kutatás keretében készült. A kutatás vezetője Hrubos Ildikó volt. Ezúton mondunk köszönetet a KSH munkatársainak, hogy az adatokat elemzés céljából rendelkezésünkre bocsátották.